

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ. М.П.ДРАГОМАНОВА**

БЕЛАНЮК МАРІНА ВАСИЛІВНА

УДК 344.3 (477) (09)(043.3)

**СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ
ЮСТИЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (1939–1942 РР.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор
ПИЛИПЧУК Володимир Григорович,
Науково-дослідний інститут інформатики і права
Національної академії правових наук України,
директор.

Офіційні опоненти : доктор юридичних наук, професор
ЛОЩИХІН Олександр Миколайович,
Академія муніципального управління,
в.о. декана економіко-правового факультету;

кандидат юридичних наук, доцент
ЛУК'ЯНОВ Дмитро Васильович,
Національна академія правових наук України,
начальник управління планування та координації
наукових досліджень.

Захист відбудеться 30 листопада 2015 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.18 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 27 жовтня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Токарчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У процесі наукового осмислення становлення і розвитку України як правової держави питання організації та діяльності правоохоронних органів посідають чільне місце в загальній проблематиці правових досліджень. Реформування правоохоронної системи в Україні триває понад 20 років та супроводжується численними дискусіями, обговореннями, розробкою нових концепцій, втілити в життя які повною мірою досі не вдалося.

Необхідність реформ правоохоронної системи впливає із внутрішніх потреб державного будівництва та міжнародних зобов'язань України, у першу чергу, в рамках євроінтеграції та членства у Раді Європи. Україна має виконувати низку рекомендацій цієї організації, зокрема Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1402 (1999) «Контроль внутрішніх служб безпеки в країнах-членах Ради Європи», 1713 (2005) «Про демократичний нагляд над сектором безпеки в країнах-членах» та ін.

Враховуючи обрання українським суспільством європейського шляху розвитку та з огляду на початок так званої «гібридної» війни проти України, нині реформування правоохоронної системи та органів військової юстиції держави перейшло у практичну площину. Зокрема, Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 схвалено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки. Згідно з відповідними рішеннями Верховної Ради України та Генеральної прокуратури України у 2014 році відновлено систему органів військової прокуратури, а планом законодавчого забезпечення реформ в Україні передбачено відновлення системи військових судів в Україні.

Зазначене актуалізує потребу вивчення відповідного історичного досвіду, зокрема, дослідження становлення радянських органів військової юстиції на теренах України та їх трансформації з початком Другої світової війни (1939–1942 рр.). Це сприятиме виявленню характерних рис її розвитку, дасть змогу оцінити здобутки і прорахунки в організації та діяльності органів військової юстиції, всебічно пізнати історико-правові явища і події, що відбувалися у той час для можливого врахування відповідних історичних уроків в сучасних умовах.

Аналіз динаміки історичних процесів свідчить, що минуле проявляється в сьогоденні з певними прогресивними або регресивними змінами. Історія військової юстиції на теренах України є темою малодослідженою, внаслідок чого в цій сфері існує ще багато невирішених питань. Вивчення історико-правових засад організації та діяльності органів військової юстиції і напрацювання науково-обґрунтованих пропозицій їх удосконалення, зокрема у надзвичайних умовах, є об'єктивною і нагальною потребою сьогодення.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці та окремі розвідки теоретиків та істориків держави і права, фахівців в галузі історії судоустрою та судочинства, зокрема, Адамюка О.І., Афанасьєва М.П., Власова В.І., Данішевського К.Х., Денисенка В.В., Дерюгіна О.О., Добровольської Т.М., Григута О.Є., Голунського С.О., Звягінцева В.Є., Жуковського О.Г., Карєва Д.С., Кожевнікова М.В., Криленка М.В., Кодинцева О.Я., Королькова М.М.,

Кудрявцева В.М., Мартисевича Й.Д., Максимова С.С., Михайлика О.Г., Мурашина Г.О., Мозохіна О.Б., Настюка М.І., Новікова С.Г., Обухова В.В., Овчиннікової Г.Ф., Піонтковського А.А., Портнова В.П., Петухова М.О., Савицького М.І., Строговича М.С., Смикаліна О.С., Стрільця В.В., Сусла Д.С., Соломона П.Я., Тітова Ю.П., Терлюка І.Я., Тетеріна Б.С., Трусова О.І., Христофорова В.С., Шарлота С.Я. та ін.

Водночас, як свідчить аналіз наявних наукових здобутків, питання становлення, організації та діяльності органів військової юстиції розглядалися переважно з погляду історії колишнього СРСР та були ідеологічно заангажованими, а комплексне історико-правове дослідження становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та їх трансформації з початком Другої світової війни не здійснювалося. В історико-правовій літературі є тематичний пробіл з цієї тематики, що дає підстави ставити питання про необхідність його усунення шляхом активізації відповідних досліджень.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з вересня 1939 р. по серпень 1942 р. Нижню межу визначає початок Другої світової війни та введення радянських військ на територію Західної України. Верхня – повна окупація фашистськими військами території України. Для більш повного розкриття теми дисертаційного дослідження частково розглядаються й інші періоди становлення радянських органів військової юстиції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», затвердженої Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.). Дисертаційне дослідження здійснено згідно з «Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2011–2015 рр.», затвердженими постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 року № 14–10, зі змінами, внесеними постановою Загальних зборів № 4–12 від 05.03.2012 р. (напрямок дослідження – «Історичні засади процесу формування національної правової системи України»). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 23 лютого 2012 р.). Назва теми дисертації уточнена рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 26 травня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є висвітлення, на основі комплексного наукового опрацювання, історичних і правових засад становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та особливостей їх трансформації з початком Другої світової війни.

Для досягнення поставленої мети у дисертації вирішуються такі основні завдання:

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми дослідження, з'ясувати повноту її джерельного забезпечення;

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження для цілісного та повного розкриття вказаної проблематики;
- розкрити поняття «військова юстиція» та обґрунтувати визначення, притаманні праву у досліджуваній період;
- реконструювати історико-правові явища та військово-політичні події, що впливали на становлення військової юстиції в досліджуваній період;
- з'ясувати місце військової юстиції у правовій системі радянської держави;
- дослідити систему й організаційну побудову радянських органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері на теренах України у 1939–1942 рр.;
- охарактеризувати завдання і напрями діяльності органів військової юстиції;
- висвітлити процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах;
- встановити особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах;
- надати історико-правову оцінку діяльності органів військової юстиції в УРСР періоду 1939–1942 рр.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі організації та діяльності інституту військової юстиції.

Предметом дослідження є історико-правові засади становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 роках.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів і принципів, які застосовуються в комплексі для досягнення мети й вирішення поставлених задач.

Використані у роботі найважливіші принципи діалектичного методу, в т.ч. всебічності, історизму та об'єктивності, дали змогу проаналізувати особливості організації інституту військової юстиції в максимально широкому контексті довоєнного та воєнного періодів на теренах України. Відповідно до принципу історизму всі події і явища розглядалися виходячи з критерію дотримання послідовної зміни етапів розвитку радянського суспільства (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1). Проблемно-хронологічний принцип покладено в основу компонування матеріалів дослідження у загальному контексті довоєнної та воєнної дійсності. Діахронний метод дав можливість виділити різні за характером етапи функціонування військової юстиції. Синхронний – виявився достатньо продуктивним для аналізу комплексу каральних заходів влади, застосованих у перші дні нацистського вторгнення в УРСР. Застосування статистичного методу та системного аналізу дало змогу дослідити якісні та кількісні зміни в структурі, складі та діяльності органів військової юстиції напередодні та під час Другої світової війни (підрозділи 2.1, 3.2).

Загальнонаукові методи та прийоми – аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія дозволили виокремити репресії проти військовослужбовців у Червоній армії (ЧА) із загальної системи репресивних заходів, встановити їх сутність. Метод історичної біографістики слугував додатковим інструментарієм для відтворення загальної атмосфери у суспільстві, Червоній армії, особливостей

функціонування каральних інституцій. Суттєвим доповненням до згаданих методів став полідисциплінарний синтез, сфокусований на конкретній групі соціуму – військовослужбовцях Червоної армії, зображених через матеріали кримінальних справ та документів військової прокуратури. Метод загальної філософської діалектики, згідно з яким всі явища та події вивчались в єдності та суперечності їх протилежностей, дозволив розкрити основні напрями становлення і розвитку нормативно-правової бази, організації та діяльності органів військової юстиції на теренах України (підрозділи 2.1, 3.1). За допомогою конкретно-історичного методу досліджувалися проблеми організації системи радянських органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері (підрозділи 1.2, 2.2). Порівняльно-історичний метод дозволив виокремити характерні риси становлення органів військової юстиції на різних етапах їх існування (підрозділи 1.3, 2.1). Метод функціонального аналізу дав змогу дослідити практику діяльності органів військової юстиції відповідно до поставлених перед ними завдань (підрозділи 3.1, 3.3). Системно-структурний метод застосовано при визначенні структури дисертації та під час дослідження системи органів військової юстиції (підрозділи 1.2, 2.2, 2.3). Застосування історико-правового, порівняльно-правового, формально-юридичного методів дозволило розглянути генезис нормативно-правового забезпечення організації та діяльності органів військової юстиції на різних етапах їх розвитку в УРСР, визначити основні завдання і напрями діяльності, виявити їх спільні та відмінні риси і встановити закономірності їх розвитку (підрозділи 2.1, 3.1, 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю вітчизняних спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у визначених хронологічних рамках. Дослідження є першою комплексною роботою з вивчення історико-правових засад становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр., в якій на підставі всебічного аналізу висвітлено науково обґрунтовані концептуальні історичні й правові засади становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та розкрито особливості їх трансформації з початком Другої світової війни. За результатами дослідження до наукового обігу також введено досі невідомі архівні документи стосовно досліджуваної проблематики. Вказані та інші положення становлять основу наукових теоретичних положень, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

- сформульовано авторський варіант визначення поняття «військова юстиція» та складових системи військової юстиції в УРСР в контексті положень законодавства досліджуваного періоду;
- визначено періодизацію та особливості становлення і розвитку радянської військової юстиції на теренах України у передвоєнний період, а також етапи її трансформації з початком Другої світової війни;
- з'ясовано особливості репресивно-каральної діяльності радянських органів військової юстиції у західних областях УРСР у 1939 р.;
- надано авторські історико-правові оцінки діяльності органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр.;

удосконалено:

- систематизацію наукових здобутків з проблем становлення і розвитку військової юстиції та джерел дослідження;
  - характеристику завдань і напрямів діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України;
  - висвітлення місця радянської військової юстиції у правовій системі держави на теренах України того часу;
  - розкриття системи та організаційної побудови радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр.;
- набули подальшого розвитку:*
- реконструкція історико-правових явищ та військово-політичних подій, що впливали на становлення військової юстиції у досліджуваній період;
  - характеристика процесуальних особливостей вчинення правосуддя у військових трибуналах у мирний і воєнний час;
  - висвітлення процесуальних особливостей розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах;
  - оцінка особливостей кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах.

Практичне значення отриманих результатів. Результати та положення дослідження дають змогу заповнити прогалини в історико-правовій науці про правотворчі процеси, що зумовлювали становлення, організацію та діяльність радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. Одержані наукові здобутки можуть бути враховані у подальших наукових дослідженнях. Результати дослідження, за умови критичного аналізу відповідного історичного досвіду, можуть бути враховані в ході реформування правоохоронних органів та військової організації держави, що актуалізується в умовах т. зв. «гібридної» війни проти України. Матеріали дослідження також можуть використовуватись у навчальному процесі, зокрема, у вищих навчальних закладах при вивченні курсу з історії держави і права, а також у військових і спеціалізованих освітніх закладах.

Результати дисертації апробовано і використано у науковій та освітній діяльності, про що складено три акти впровадження: Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (*акт впровадження від 03.06.2015 р.*), Навчально-наукового центру інформаційного права і правових питань інформаційних технологій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», (*акт впровадження від 05.06.2015 р.*), Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (*акт впровадження від 02.06.2015 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження має самостійний характер і виконано на підставі особистих досліджень автора. Усі наукові праці, в яких відображено основні положення роботи, написані без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова й оприлюднені у виступах на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-

практичних конференціях: «Сьомі юридичні читання» (2011 р., м. Київ), «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (2011 р., м. Дніпропетровськ), «Восьмі юридичні читання» (2012 р., м. Київ), «Дев'ять юридичні читання» (2013 р., м. Київ), «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності» (2014 р., м. Донецьк), «Кримські юридичні читання» (2014 р., м. Сімферополь).

Публікації. Основні теоретичні положення та наукові висновки дисертаційного дослідження викладені у п'яти наукових статтях, чотири з яких опубліковані у наукових фахових виданнях, що визначені МОН України як фахові з юридичних наук, одна – у зарубіжному науковому виданні, та представлені у шести тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, з внутрішнім поділом на 9 підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел (239 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 232 сторінки, з них сторінок основного тексту – 208.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; охарактеризовано мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів; наведено дані про їх апробацію та впровадження, публікації та структуру і обсяг роботи.

У першому розділі «Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження», що складається з трьох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та ступінь її репрезентативності, а також визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. «Історіографія дослідження» здійснено комплексний аналіз наукового доробку з досліджуваної проблеми. Проаналізовані автором наукові праці свідчать, що питання становлення, організації та діяльності органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. досі не знайшли належного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

Проведений аналіз дає змогу розподілити історіографічну базу за тематикою дисертації на загальноісторичні та історико-правові дослідження, які поділяються на такі основні періоди: дослідження вчених радянського періоду (Афанасьєв М.П., Голунський С.О., Голяков І.Т., Горний А.Г., Данішевський К.Х., Добровольська Т.М., Карєв Д.С., Криленко М.В., Кожевников М.В., Максимов С.С., Мартинович І.І., Мурашин Г.О., Новіков С.Г., Портнов В.П., Савіцький М.І., Строгович М.С., Сусло Д.С., Тетерін Б.С., Тітов Ю. П., Шарлот С.Я. й ін.), а також сучасні наукові праці вітчизняних та іноземних вчених кінця ХХ – початку ХХІ століття (Адамюк О.І., Власов В.І., Григуть О.Є., Денисенко В.В., Дерюгін О.О., Жуковський О.Г., Звягінцев В.Є., Кодинцев О.Я., Кудрявцев В.М., Куріцин В.М., Лезов І.Л., Мозохін О.Б., Настюк М.І., Обухов В.В., Петухов М.О., Смикалін О.С., Соломон П.Х., Терлюк І.Я., Трусів О.І., Хаскі Ю., Хрістофоров В.С. й ін.).

Підтверджено, що в радянській історіографії правоохоронна система свідомо ідеалізувалася та подавалася у позитивному ключі, лише з фрагментарними об'єктивними оцінками принципів радянського судоустрою, структури суду та його місця в правоохоронній системі, виховній ролі радянського суду, через яку відтворювалося політичне значення судової системи в координатах комуністичної ідеології. Не сприяло правдивому висвітленню проблем і те, що у радянські часи доступ до архівних документів був обмежений через їх закритість. Лише після розпаду СРСР та розсекречення таємних документів передвоєнного і воєнного періодів з'явилася відповідна вітчизняна й зарубіжна література, що об'єктивно висвітлює окремі періоди організації і діяльності радянських правоохоронних та судових органів, активізувалися дослідження питань, пов'язаних з репресивною політикою держави воєнного лихоліття та особливостями правозастосовної практики тієї доби, в т.ч. й окремих аспектів функціонування органів військової юстиції.

У підрозділі 1.2. «Аналіз джерельної бази» охарактеризовані основні групи джерел та показані особливості їх використання у роботі.

Основу дисертаційного дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. До перших належать збірники документів і матеріалів, мемуари учасників подій того часу, публіцистичні та інші видання, до других – архівні матеріали, які класифіковано за фондоутворенням на вітчизняні та зарубіжні архівні установи.

Встановлено, що більшість документів колишнього Радянського Союзу, які формували політику у правозастосовній практиці того часу та визначали концептуальні засади функціонування військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Це – документи нормативної бази й організаційно-розпорядчого характеру ЦВК СРСР (ф. 3316), РНК СРСР (Ради Міністрів) 1923–1991 рр. (ф. 5446), Прокуратури СРСР (ф. 8131), Верховного Суду СРСР (ф. 9474), 4-го спецвідділу Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ СРСР (ф. 9479) а також Наркомату (Міністерства) юстиції СРСР (ф. 9492). Окремі документи, що розкривають організаційні особливості функціонування військової юстиції в УРСР, зокрема і на західноукраїнських землях, виявлено у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) (фонди 9, 16) – це розпорядчі та секретні документи органів ВНК–ДПУ–ОДПУ, які доповнили загальну картину функціонування військової юстиції. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у ф.8 (оп. 1, 17) виявлено окремі накази, директивні листи НКЮ СРСР та Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР 1939–1942 рр.

Встановлено, що документи з фондів вітчизняних державних і галузевих архівів, на жаль, виявилися менш репрезентативними на відміну від виявлених у фондах ДАРФ, що пояснюється безпосереднім підпорядкуванням радянських органів військової юстиції в УРСР союзному центру.

Комплексний аналіз офіційних законодавчих актів, відомчих та міжвідомчих документів дав змогу реконструювати перебіг створення і розвитку тогочасної системи військової юстиції, усвідомити характер і практику ухвалення відомчих

рішень та їх реалізації у мирний і воєнний час. Відомчі приписи Прокуратури СРСР і Наркомату юстиції СРСР, органів суду і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері, а також документальні матеріали листування очільників цих відомств з першими особами держави надали можливість пізнати особливості ухвалення багатьох рішень, що визначали характер функціонування органів військової юстиції на теренах України.

Суттєвим доповненням до вказаних джерел стали спогади учасників подій того часу, публіцистичні та інші опубліковані матеріали, що з огляду на певну суб'єктивність висвітлення подій потребували додаткового уточнення. Використання різноманітних за видами і походженням джерел та їх аналіз сприяли уникненню однобічності, упередженості та описовості дослідження. Загалом комплекс джерел є достатньо репрезентативним і таким, що надає змогу досягти поставленої мети та вирішити завдання дослідження.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* розкрито концептуальні підходи, принципи і методи дослідження, а також наведено наукове обґрунтування визначення поняття військової юстиції.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів і принципів, які застосовуються в комплексі для досягнення мети й вирішення поставлених задач. Багатовимірність та комплексність об'єкту дослідження у відповідних хронологічних межах, а також стан джерельної бази зумовили застосування у роботі класичних методологічних підходів і принципів та пошуку синтетичної, ефективної міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, які дозволили здійснити всебічний історико-правовий аналіз становлення органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр.

Аналіз положень чинного у досліджуваній період законодавства та відповідних наукових здобутків надав можливість запропонувати авторський варіант визначення поняття військової юстиції того часу як системи спеціальних судових та інших органів, що здійснювали судочинство (у т.ч. дізнання та слідство) у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові, державні та інші злочини, віднесені законом до їх відання.

Встановлено, що систему радянських органів військової юстиції у досліджуваній період складали: Військова колегія Верховного суду СРСР; Управління військових трибуналів НКЮ СРСР; військові трибунали; органи військової прокуратури; особливі відділи НКВС; командири (начальники) та комісари військових формувань, що дислокувались на теренах України.

У другому розділі **«Система радянських органів військової юстиції у 1939–1942 роках»** який включає три підрозділи, вивчено періодизацію становлення системи військової юстиції, її місце в правовій системі радянської держави та особливості організаційної побудови у мирний і воєнний час.

У підрозділі 2.1. *«Історико-правові передумови трансформації органів військової юстиції (1918–1942 рр.)»* визначено періодизацію та особливості становлення і розвитку військової юстиції в УРСР у передвоєнний період, а також етапи її трансформації з початком Другої світової війни, зокрема:

Перший період (1918–1922 рр.) охоплює роки більшовицького перевороту, громадянської війни та встановлення збройним шляхом радянської влади на теренах України. У цей час відбувався пошук форм організації органів державної влади, суду, правоохоронних та інших органів, а військово-судові органи пройшли трансформацію від окремих місцевих військових судів при військових формуваннях, не пов'язаних із загальною судовою системою до самостійної гілки військової юстиції – системи військових трибуналів (спеціальних судів), підлеглих Верховному трибуналу при ВЦВК.

Другий період (1922–1939 рр.) – охоплює період з утворення СРСР до початку Другої світової війни. У цей час було завершено формування єдиної судової системи, до якої увійшли спеціальні суди – військові трибунали, що підпорядковувались центральному органу судової влади – Військовій колегії Верховного суду СРСР. У 1932 р. були створені військові трибунали військ ОДПУ СРСР (з липня 1934 р. – НКВС СРСР), а також позасудові органи – Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ та «трійки» при управліннях міліції (1935 р.).

Третій період (1939–1942 рр.) – воєнний період, що розпочався з перебудови системи радянських органів військової юстиції на воєнний лад і завершився після повної окупації українських земель фашистськими військами. У цей час відбулося значне збільшення мережі й чисельності органів військової юстиції для чого низку цивільних судів перетворено на військові. Розгорталися військові трибунали фронтів, флотів, округів, окремих армій, бригад, дивізій, корпусів, були створені військові трибунали військ НКВС по охороні тилу відповідних армій, дивізій і бригад. Значно розширювалися повноваження і компетенція органу позасудової репресії – Особливої наради НКВС СРСР.

Система радянських органів військової юстиції, яка формувалася залежно від структури військ, з початком Другої світової війни пройшла *два етапи* трансформації: 1) розгортання органів військової юстиції в Західній Україні, Бессарабії та Північній Буковині, приєднаних до складу УРСР з початком Другої світової війни; 2) переведення органів військової юстиції на роботу в умовах воєнного стану та зміна їх організації й чисельності з початком бойових дій на території УРСР.

У підрозділі 2.2. «Військова юстиція у правовій системі держави» доведено, що військова юстиція посідала особливе місце в загальній судовій системі СРСР. Виявлено характерні риси організації та діяльності органів військової юстиції на теренах України, які формувалися як важливий елемент загальної правової системи забезпечення воєнної безпеки радянської держави.

Встановлено, що органи військової юстиції не входили до судової системи УРСР і мали загальносоюзне підпорядкування. Вищою інстанцією для всієї системи військової юстиції була Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. Військова і загальна юстиції будувалися на однакових засадах та об'єднувалися між собою вищою організаційною ланкою – Верховним судом СРСР. Складові ланки системи військової юстиції та їх організаційна структура відповідала організаційній будові військових формувань Червоної армії та Військово-морського флоту, дислокованих на території УРСР, задля забезпечення необхідної взаємодії з військовим командуванням. Специфіка їх діяльності та правозастосовна практика

визначалися особливостями розвитку суспільно-політичних процесів того часу на теренах України.

У підрозділі 2.3. «*Організація органів військової юстиції і позасудових надзвичайних органів у військовій сфері (1939–1942 рр.)*» розкрито систему та організаційну побудову радянських органів військової юстиції на теренах України у досліджуваний період.

Встановлено трансформаційні зміни, що відбулися в радянських органах військової юстиції на території України з початком Другої світової війни. Організаційне керівництво всіма військовими трибуналами у воєнний час покладалося на НКЮ та його спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного й водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС. З початком нацистської агресії проти СРСР на теренах України було створено військові трибунали Південно-західного і Південного фронтів та Чорноморського флоту, а також мережу військових трибуналів в арміях, корпусах, дивізіях, укріплених районах та інших військових формуваннях і закладах. Ліквідовано військові трибунали областей УРСР, окупованих німецько-фашистськими військами. На території Криму з жовтня 1941 р. у зв'язку з введенням стану облоги місцеві суди було перетворено у міські та обласний військові трибунали. Змінився порядок комплектування військових трибуналів, а їх матеріально-технічне, військове та інше забезпечення покладалося на відповідні військові формування.

Доведено, що задекларовані законодавством принципи правосуддя, такі як виборність суддів, гласність та право на захист в системі радянської військової юстиції в УРСР постійно ігнорувалися, виходячи з інтересів керівництва комуністичної партії (більшовиків) і мотивів військово-політичної доцільності. Активізувалася діяльність та розширювалися повноваження, у т.ч. щодо винесення смертних вироків, позасудових репресивно-каральних органів, зокрема, Особливої наради при НКВС. Пришвидчувалися і значно скорочувалися строки провадження слідства та судового розгляду справ.

Встановлено, що у вересні 1939 р. на території західних областей УРСР без офіційного оголошення воєнного стану було запроваджено закони воєнного часу, а судочинство покладалося виключно на органи військової юстиції та позасудові органи – Особливу нараду при НКВС СРСР та «трійки». Поряд з цим з початком бойових дій на теренах України відбувалися й інші кардинальні зміни організаційного, правового і процесуального характеру в діяльності військової юстиції.

Дослідження системи радянських органів військової юстиції у 1939–1942 рр. також сприяло реконструкції історико-правових та військово-політичних подій, що впливали на становлення військової юстиції на теренах України.

У третьому розділі «**Правове регулювання діяльності радянських органів військової юстиції (1939–1942 рр.)**», що складається з трьох підрозділів, висвітлено завдання і напрями діяльності, процесуальні особливості, а також практику застосування правових норм та особливості кваліфікації злочинів в органах військової юстиції.

У підрозділі 3.1. «Нормативно-правове регулювання завдань і напрямів діяльності органів військової юстиції» зазначено, що внаслідок прийняття у 1929–1939 рр. низки правових норм, компетенція радянських органів військової юстиції була суттєво розширена за предметними, територіальними і суб'єктними ознаками та виходила за межі специфічних завдань військових трибуналів.

Встановлено, що у довоєнний період завдання радянських органів військової юстиції переважно спрямовувались на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. Крім злочинів військовослужбовців до кола їх діяльності було віднесено судочинство у державних, посадових і майнових злочинах цивільних осіб, а за відсутності на окремих територіях загальних судів, усі справи громадян розглядали лише військові трибунали.

Виокремлено спрямованість діяльності органів військової юстиції після приєднання Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії до складу УРСР з початком Другої світової війни, повноваження яких у вказаних регіонах значно зросли. Так, під час проведення спецоперацій по знешкодженню опонентів радянської влади на західноукраїнських землях питома вага арештів в цілому по СРСР припадає саме на українців і становить: у 1939 р. – 65,6 %, у 1940 р. – 56 %, а до 22 червня 1941 р. – 32–34 %. Стосовно українців існувала навіть спеціальна настанова щодо засудження найбільшої кількості людей, оскільки майже все населення західних регіонів України потрапило до кола підозрюваних у контрреволюційній діяльності чи нелояльності до нової влади.

Визначено, що з початком бойових дій на території УРСР органи військової юстиції додатково почали розглядати справи про злочини, скоєні на залізничному та водному транспорті, справи військовополонених і членів їх сімей, поширювачів чуток, справи про злочини громадян, залучених на оборонні роботи для потреб армії та інші злочини проти оборони держави.

Встановлено досить великі масштаби діяльності органів військової юстиції, зокрема, на прикладі статистичних відомостей про справи військовополонених. Так, до липня 1941 р. (за перші 9 днів бойових дій) потік радянських військовополонених був таким великим, що перевищив можливості Вермахту по їх охороні й утриманню. По домівках було розпущено 318770 осіб, з яких українці становили 227761 осіб. Усі вказані особи за радянським законодавством підлягали перевірці та фільтрації, а визнані зрадниками направлялись до військових трибуналів.

У підрозділі 3.2. «Процесуальні особливості розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах» вивчено процесуальні особливості й специфіку розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах у досліджуваній період, які мали спільні й відмінні риси, обумовлені двома періодами: з початком Другої світової війни (вересень 1939 р. – червень 1941р.) та з початком бойових дій на території УРСР (з червня 1941 р.).

Визначено, що джерелами процесуальних норм діяльності органів військової юстиції на той час були Конституція СРСР 1936 р., Закон про судоустрій 1938 р., Кримінально-процесуальний кодекс РРФСР 1923 р. та УРСР 1927 р., Положення «Про військові трибунали і військову прокуратуру» 1926 р., окремі нормативні рішення центральних органів влади, відомчі директиви, накази та інструкції, а від 22

червня 1941 р. на всій території УРСР було введено в дію «Положення про військові трибунали у місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій».

Доведено, що з початком Другої світової війни вимоги процесуального законодавства відносно забезпечення повного, всебічного та об'єктивного розслідування усіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, охорони прав учасників процесу ставали суто формальними. З початком бойових дій на теренах України допускалось проведення судових засідань без виклику свідків, без звинувачення і захисту. Мало свої особливості виконання вироків – перед строем військовослужбовців для наочного демонстрування безповоротності покарання. Також в умовах війни широко застосовувалась відстрочка виконання вироків з відправкою до діючої армії (понад 50 % від усіх засуджених). Після оголошення на території УРСР воєнного стану термін слідства скорочувався до 24 годин, а затвердження вироку до 72 годин. Вироки оскарженню не підлягали, вступали в законну силу з моменту їх оголошення і виконувались негайно. Право затвердження вироків отримали військові ради фронтів, армій та командири корпусів і дивізій. Лише про вирок щодо вищої міри покарання необхідно було повідомляти до Військової колегії Верховного суду СРСР, яка могла протягом 72 годин зупинити виконання вироку.

Встановлено, що військові трибунали широко застосовували заочне засудження, головним недоліком якого був поверховий підхід до справи та брак достатніх доказів. Додаткове розслідування таких справ траплялося на той час досить рідко і вагомих результатів не давало, оскільки здобути нові докази іноді було абсолютно неможливо. Таке ігнорування процедури слідства та судочинства часто призводило до того, що військові трибунали засуджували осіб, які не скоювали жодних злочинів, а потрапили до шпиталю, загинули тощо.

У підрозділі 3.3. «Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів та практика їх застосування (1939–1942 рр.)» досліджується практика діяльності та надається оцінка особливостей застосування військовими суддями та прокурорами кримінально-правової кваліфікації протиправних діянь у 1939–1942 рр.

Встановлено, що кримінально-правова кваліфікація злочинів у військових трибуналах в умовах війни здійснювалась згідно з чинним на той час Кримінальним законодавством, а також регулювалася численними Указами Президії Верховної Ради СРСР, Постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими директивами, що іноді нівелювало й спотворювало правові норми, призводило до розширеного тлумачення багатьох статей КК. Розгалуженість та чисельність джерел кримінально-правової кваліфікації призводило до викривлення чи запровадження суттєвих змін судової практики. Зокрема, незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані, військові трибунали застосовували санкції статей КК, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час, характерним під час війни було застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання. Система покарання, часто безвинних людей, вдавалася до різних форм дискримінацій, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої», тощо.

Виявлено, що з початком бойових дій на території УРСР встановлювалися більш жорсткі санкції за злочини не тільки військовослужбовців, а й цивільного

населення. Це стосувалось таких злочинів як дезертирство (складало до 40 % від усіх злочинів, скоєних на фронті), зрада Батьківщини, контрреволюційна агітація і пропаганда, шпигунство, диверсії, бандитизм, ухилення від мобілізації або трудової повинності та ін. Виникли нові види злочинів (поширення у воєнний час неправдивих чуток, поразкові настрої, зрадницькі наміри, пособництво ворогу тощо), санкції за які були встановлені низкою постанов Пленуму Верховного суду СРСР, указами Верховної Ради СРСР, наказами та іншими нормативно-правовими документами, які часто містили неоднозначне трактування правових норм, що в свою чергу нівелювало та спотворювало діюче законодавство і створювало передумови для свавілля карально-репресивних інституцій.

Дослідження також засвідчило, що органи військової юстиції, які діяли в УРСР, досить серйозну увагу приділяли вивченню причин і мотивів скоєння злочинів на фронті, про що свідчать численні доповідні та статистичні зведення військових прокуратур про причини їх скоєння та наслідки застосування тих чи інших правових норм.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі комплексного наукового опрацювання широкого кола історіографії та джерельної бази здійснено науково-теоретичне узагальнення і запропоновано нові підходи до вирішення наукового завдання щодо аналізу та висвітлення історичних і правових засад становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та особливостей їх трансформації з початком Другої світової війни. Зазначене відображено у висновках дисертаційного дослідження, які полягають у наступному:

1. На основі систематизації наукових здобутків з проблем становлення і розвитку радянської військової юстиції та джерел дослідження доведено, що наукові праці із досліджуваної тематики складають загальноісторичні та історико-правові дослідження, які в свою чергу включають дослідження радянської доби (у т.ч. українських вчених), зарубіжні праці та сучасний науковий доробок вітчизняних істориків права. Суттєвим недоліком наукових праць радянського періоду було їх неухильне перебування у фарватері ідеологічних догм, а наукова об'єктивність здебільшого підмінялася політичною заангажованістю. Вітчизняні й зарубіжні науковці не приділяли належної уваги дослідженню питань, пов'язаних зі становленням, організацією та діяльністю системи органів військової юстиції у роки Другої світової війни, насамперед, з початком бойових дій на теренах України та у період важких стратегічних поразок Червоної армії, коли ця сфера радянської правової системи зазнавала особливо значущих трансформацій.

2. Основу дисертаційного дослідження становить достатньо репрезентативний комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. Комплексний аналіз офіційних законодавчих актів, архівних відомчих та міжвідомчих документів, матеріалів листування очільників радянських відомств з першими особами держави, надав змогу реконструювати перебіг створення і розвитку тогочасної системи військової юстиції в УРСР, зрозуміти практику ухвалення відомчих рішень та їх реалізації, пізнати особливості ухвалення багатьох рішень, що визначали характер

функціонування радянських органів військової юстиції з початком Другої світової війни та бойових дій на теренах України.

3. Вивчення положень чинного у 1939–1942 рр. законодавства, архівних матеріалів та відповідних наукових здобутків надало можливість:

– запропонувати авторський варіант визначення військової юстиції того часу як системи спеціальних судових та інших органів, що здійснювали судочинство (у т.ч. дізнання та слідство) у військовій організації держави за підсудними їм справами про військові, державні та інші злочини, віднесені законом до їх відання;

– встановити, що систему радянських органів військової юстиції у досліджуваній період складали: Військова колегія Верховного суду СРСР; Управління військових трибуналів НКЮ СРСР; військові трибунали; органи військової прокуратури; особливі відділи НКВС; командири (начальники) та комісари військових формувань, що дислокувались на теренах України;

– уточнити підслідність справ радянських органів військової юстиції: військові, державні, посадові і майнові злочини (*військове шпигунство, зрада Батьківщини, диверсійні акти, терористичні акти, крадіжки вогнепальної зброї і боєприпасів, купівля, зберігання і продаж краденої зброї*) та інші злочини, що загрожували боєздатності Червоної армії, злочини проти встановленого порядку несення служби та злочини проти оборони СРСР, частина з яких була тотожною військовим злочинам (*зрада, шпигунство, терористичні акти і диверсії*).

4. Виокремлено основні періоди та особливості становлення і розвитку радянських органів військової юстиції на теренах України, а також етапи їх трансформації з початком Другої світової війни. *Перший період* (1918–1922 рр.) охоплює роки більшовицького перевороту, громадянської війни та встановлення збройним шляхом радянської влади на теренах України. *Другий період* (1922–1939 рр.) – охоплює період з утворення СРСР до початку Другої світової війни. *Третій період* (1939–1942 рр.) – воєнний період, що розпочався з перебудови системи органів військової юстиції на воєнний лад і завершився після повної окупації українських земель фашистськими військами. Встановлено, що система радянських органів військової юстиції, яка формувалася залежно від структури військ, у 1939–1942 рр. пройшла 2 етапи трансформації: розгортання органів військової юстиції в Західній Україні, Бессарабії та Північній Буковині, приєднаних до складу УРСР з початком Другої світової війни; переведення органів військової юстиції на роботу в умовах воєнного стану та зміна їх організації й чисельності, з початком воєнної агресії Вермахту проти СРСР.

5. Визначено місце радянських органів військової юстиції в загальнодержавній правовій системі та виявлено характерні риси організації діяльності військової юстиції на теренах України. Встановлено, що військова юстиція в УРСР формувалася як важливий елемент загальної правової системи забезпечення воєнної безпеки радянської держави. Органи військової юстиції підпорядковувались союзному центру та не входили до судової системи УРСР. Вищою інстанцією для всієї системи військової юстиції була Військова колегія Верховного суду СРСР і його пленум. Військова і загальна юстиції були побудовані на однакових засадах та об'єднані між собою вищою організаційною ланкою – Верховним судом СРСР. Складові системи військової юстиції та їх організаційна структура відповідали

організаційній будові військових формувань Червоної армії та Військово-морського флоту, дислокованих в УРСР. Втім, специфіка функціонування її інституцій на території України визначалася тогочасною політикою радянської влади, особливостями оперативної обстановки та соціально-політичними перетвореннями, зокрема, реальним запровадженням воєнного стану в Західній Україні за відсутності відповідного законодавчого акту.

6. Встановлено трансформаційні зміни, що відбулися в радянських органах військової юстиції на території України з початком Другої світової війни, зокрема:

- на території західних областей УРСР у вересні 1939 р. без офіційного оголошення воєнного стану було запроваджено закони воєнного часу, а судочинство покладалося виключно на органи військової юстиції та позасудові органи – Особливу нараду при НКВС СРСР та «трійки»;

- з початком нацистської агресії проти СРСР було створено Військово-залізничну та Військово-воднотранспортну колегії Верховного суду СРСР, які стали касаційними і наглядовими інстанціями у справах військових трибуналів залізничних і водних шляхів;

- організаційне керівництво всіма військовими трибуналами на воєнний час покладалося на НКЮ та його спеціальні управління: Головне управління військових трибуналів ЧА і ВМФ, Головне управління військових трибуналів залізничного і водного транспорту та Управління військових трибуналів військ НКВС;

- на теренах України було створено військові трибунали Південно-західного і Південного фронтів та Чорноморського флоту, а також мережу військових трибуналів в арміях, корпусах, дивізіях, укріплених районах та інших військових формуваннях і закладах;

- ліквідовано військові трибунали областей УРСР, окупованих німецько-фашистськими військами; на території Криму з жовтня 1941 р. у зв'язку з введенням стану облоги місцеві суди було перетворено у міські та обласний військові трибунали;

- змінився порядок комплектування військових трибуналів, а їх матеріально-технічне, військово та інше забезпечення покладалося на відповідні військові формування;

- військові трибунали фронтів і флотів отримували право перегляду справ у порядку нагляду та корегувати судову практику підпорядкованих військових трибуналів шляхом винесення касаційних визначень;

- активізовано діяльність та розширено повноваження, у т.ч. щодо винесення смертних вироків, позасудових репресивно-каральних органів, зокрема, Особливої наради при НКВС;

- пришвидшувалися і значно скорочувалися (до 1–3 днів) строки провадження слідства та судового розгляду справ. Задекларовані законодавством принципи правосуддя в системі військової юстиції в УРСР постійно ігнорувалися, виходячи з мотивів військово-політичної доцільності.

7. Виокремлено основні завдання і напрями діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у досліджуваній період. Встановлено, що у довоєнний період завдання органів військової юстиції спрямовувались переважно на боротьбу із злочинністю в армії і на флоті. Але їх компетенція була занадто

розширена за предметними, територіальними і суб'єктними ознаками та виходила за рамки їх специфічних завдань. Крім злочинів військовослужбовців до кола діяльності військової юстиції також було віднесено судочинство у державних, посадових і майнових злочинах цивільних осіб, а за відсутності на окремих територіях загальних судів, усі злочини громадян розглядалися лише військовими трибуналами. З початком бойових дій на теренах України органи військової юстиції додатково здійснювали розгляд справ про злочини, скоєні на залізничному та водному транспорті, справ військовополонених та членів їх сімей, поширювачів чуток, справ про зловживання і самосуди в умовах поширеної практики «одноособового судочинства» серед командирів польових частин, комісарів і начальників особливих відділів, справ про злочини громадян, залучених на оборонні роботи для потреб армії, та інші злочини проти оборони держави.

8. Встановлено низку характерних відмінностей щодо процесу розслідування кримінальних справ, зокрема: у воєнний час спостерігалось різке скорочення термінів слідства (до 24 годин) та затвердження вироків (до 72 годин). В ряді випадків слідство взагалі скасовувалося. В умовах війни право затвердження вироків, які не підлягали оскарженню і мали негайно виконуватись, отримали військові ради фронтів, армій та командири корпусів і дивізій. Винятком були вироки до вищої міри покарання, про які необхідно було повідомляти до Військової колегії Верховного суду СРСР, що могла протягом 72 годин зупинити їх виконання.

Доведено, що вимоги процесуального законодавства щодо повного, всебічного та об'єктивного розслідування всіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, дотримання прав учасників процесу на той час були суто формальними. З початком бойових дій на теренах України практикувалось проведення судових засідань без виклику свідків, без звинувачення і захисту. Широко застосовувалось заочне засудження, певні особливості мало виконання вироків – перед строем військовослужбовців для наочного демонстрування безповоротності покарання. В умовах війни поширеною була практика відстрочки виконання вироків з відправкою на фронт.

9. Окреслено особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах, яка в умовах війни здійснювалась згідно з чинним на той час Кримінальним законодавством, а також регулювалася численними указами Президії Верховної Ради СРСР, постановами Пленуму Верховного суду СРСР та іншими нормативно-правовими актами, у тому числі й відомчими директивами, що по суті нівелювало й спотворювало правові норми, призводило до розширеного тлумачення багатьох статей КК. Розгалуженість та чисельність джерел кримінально-правової кваліфікації призводило до викривлення чи запровадження суттєвих змін судової практики, зокрема:

– незалежно від оголошення місцевості на воєнному стані, військові трибунали застосовували санкції статей КК, що передбачали скоєння злочинів у воєнний час;

– характерним під час війни було застосування принципу аналогії, колективної відповідальності й відплати як мети покарання. Система покарання, часто безвинних людей, вдавалася до різних форм дискримінації, аби в такий спосіб «стабілізувати ситуацію на фронті», припинити «зрадницькі настрої» тощо;

– під час стабілізації ситуації на фронті кількість репресій зменшувалась, підхід до кваліфікації злочинів ставав більш поміркованим, з тим, щоб застосування максимального вироку стало винятковою мірою покарання;

– формальний підхід до розслідування злочинів, застосування провокаційних методів ведення слідства, тортур і фальсифікацій, вплив «людського» фактору на прийняття рішень призводили до значних втрат особового складу, що негативно позначалося на стані боєздатності військових формувань;

– домінуючими були не правові принципи, а принципи доцільності, логіка якої обґрунтовувалася війною, конкретними обставинами, а також пануючою ідеологією. Поширеним був постулат про те, що в умовах війни загально-кримінальні злочини можуть кваліфікуватися як політичні. До цього варто віднести й беззахисність пересічної людини перед радянським правосуддям.

10. Встановлено певні історичні уроки і паралелі з питань організації та діяльності органів військової юстиції за радянських часів та в сучасних умовах. Результати дослідження засвідчили, що з початком Другої світової війни органи військової юстиції на теренах України перебували у стадії реформування і практично виявилися не готовими до роботи в умовах бойових дій. Деякі подібні процеси відбуваються й нині. Зокрема, у 2010 році було ліквідовано військові суди, а у 2012 – органи військової прокуратури. Таке рішення колишніх очільників держави було мотивовано скороченням Збройних сил та процесами демілітаризації. З початком військової агресії проти України національну систему військової юстиції довелося відроджувати заново. Тобто, власний історичний досвід, як і досвід США та низки інших країн НАТО не було враховано. Нині вже поновлено систему органів військової прокуратури, опрацьовуються законопроекти про військову поліцію та військові суди. Викладене актуалізує проблему організації подальшого наукового опрацювання історико-правових, державно-правових та міжнародно-правових засад розбудови, організації та діяльності органів військової юстиції в сучасних умовах як складової системи національної безпеки України, забезпечення якої відноситься до основних функцій держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Беланюк М.В. Особливості правового регулювання і правозастосовної практики в надзвичайних умовах початку Великої Вітчизняної війни (червень – грудень 1941 р.) / М.В.Беланюк // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова, Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – Вип. 15. – С. 121–129.

2. Беланюк М.В. Історико-правові аспекти інформаційного протиборства в умовах воєнного стану (1941–1942 рр.) / М.В.Беланюк // Інформація і право, 2011. – № 3 (3). – С. 134–141.

3. Беланюк М.В. Історико-правові та воєнно-політичні аспекти розвитку оборонної сфери в УРСР у передвоєнний період (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / М.В.Беланюк // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова, Серія № 18.

Економіка і право: зб. наукових праць.– К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2013. – Вип. 21. – С. 121–128.

4. Беланюк М.В. Основные задачи и направления деятельности органов военной юстиции в период военного положения на территории Украины (1941–1942 гг.) /М.В. Беланюк // Известия Саратовского университета, новая Серия: Экономика. Управление. Право.– С: Изд-во Саратовского университета, 2013. – Вып. 3, часть 3. – С. 480–486.

5. Беланюк М.В. Інформаційно-юридичне забезпечення діяльності органів військової юстиції на території УРСР (1941–1942 рр.) / М.В.Беланюк // Інформація і право, 2014. – № 3 (12). – С. 131–138.

*Тези доповідей на конференціях, що додатково відображають
результати дослідження*

6. Беланюк М.В. Проблемы кримінальної відповідальності за військові злочини в умовах воєнного стану (червень–грудень 1941р) / М.В.Беланюк // Сьомі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 19–20 травня 2011 р.– К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – С.64–67.

7. Беланюк М.В. Основні тенденції радянської карально-репресивної практики у Червоній армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни. /М.В.Беланюк // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні. Матер. всеукр. наук. конфер. – Д.: ТОВ «Інновація», 2011. – С.117–121.

8. Беланюк М.В. Правові засади формування судової системи та органів військової юстиції в СРСР та УРСР (20–30 роки ХХ ст.). /М.В.Беланюк // Восьмі юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 10–11 жовтня 2012 р.– К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.72–75.

9. Беланюк М.В. Організація і завдання органів військової юстиції в УРСР (1939–1941 рр.) /М.В.Беланюк // Дев'ять юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції 24–25 травня 2013 р. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С.65–69.

10. Беланюк М.В. Місце військової юстиції в правовій системі СРСР у 30-х роках ХХ століття / М.В. Беланюк // «Громадське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності»: Міжнародна науково-практична конференція. – Д. : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2014. – С. 7–9.

11. Беланюк М.В. Правове визначення поняття «військова юстиція» у 30-х роках ХХ століття /М.В. Беланюк // Кримські юридичні читання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 30 січня 2014 р. – КРП «Издательство «Крымчпедгиз», 2014. – С. 453–456.

АНОТАЦІЇ

Беланюк М.В. Становлення органів військової юстиції на теренах України (1939–1942 рр.): Історико-правове дослідження. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і

правових учень. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2015.

Дослідження є першою комплексною роботою з вивчення історико-правових засад становлення радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр., в якій на підставі всебічного аналізу висвітлено науково обґрунтовані концептуальні історичні й правові засади становлення, організації та діяльності радянських органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. та розкрито особливості їх трансформації з початком Другої світової війни.

У дисертації вперше систематизовано наукові здобутки з проблеми становлення і розвитку військової юстиції та введено до наукового обігу досі невідомі архівні документи стосовно досліджуваної проблематики. Вперше сформульовано авторський варіант визначення поняття «військова юстиція» та складових її системи. Визначено періодизацію та висвітлено особливості становлення і розвитку військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр. З'ясовано місце військової юстиції у правовій системі радянської держави. Охарактеризовано завдання і напрями діяльності органів військової юстиції у зазначений період. Виявлено процесуальні особливості вчинення правосуддя у військових трибуналах у мирний і воєнний час та порядок розслідування кримінальних справ та їх розгляду у військових трибуналах. З'ясовано особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у військових трибуналах, а також надано історико-правову оцінку діяльності органів військової юстиції на теренах України у 1939–1942 рр.

Ключові слова: військова юстиція, військові трибунали, військова прокуратура, військове правосуддя, військове судочинство, військова юрисдикція.

Беланюк М.В. Становление органов военной юстиции на территории Украины (1939–1942 гг.). Историко-правовое исследование. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государств и права; история политических и правовых учений. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2015.

Исследование является первой комплексной работой по изучению историко-правовых основ становления советских органов военной юстиции на территории Украины в 1939–1942 гг., в которой на основе всестороннего анализа освещены научно обоснованные концептуальные исторические и правовые основы становления, организации и деятельности советских органов военной юстиции на территории Украины в 1939–1942 гг. и раскрыты особенности их трансформации с началом Второй мировой войны.

В диссертации впервые систематизированы научные достижения по проблеме становления и развития военной юстиции и введено в научный оборот доселе неизвестные архивные документы по исследуемой проблематике. Впервые сформулированы авторский вариант определения понятия «военная юстиция» и составляющих ее системы. Определены периодизация и освещены особенности становления и развития советской военной юстиции на территории Украины в 1939–1942 гг. Уточнено место военной юстиции в правовой системе советского

государства. Охарактеризованы задачи и направления деятельности органов военной юстиции в указанный период. Выявлено процессуальные особенности совершения правосудия в военных трибуналах в мирное и военное время и порядок расследования уголовных дел и их рассмотрения в военных трибуналах. Выявлены особенности уголовно-правовой квалификации преступлений в военных трибуналах, а также дана историко-правовая оценка деятельности органов военной юстиции на территории Украины в 1939–1942 гг.

Ключевые слова: военная юстиция, военные трибуналы, военная прокуратура, военное правосудие, военное судопроизводство, военная юрисдикция.

Belanyuk M.V. Formation of Military Justice Bodies in the territory of Ukraine (1939–1942). Historical and legal research. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law. History of political and legal studies. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2015.

The study is the first comprehensive research on the historical and legal bases of formation of Soviet military justice bodies in Ukraine in 1939–1942, which, based on the a comprehensive analysis, highlights scientifically grounded conceptual historical and legal principles of the formation, organization and activities of Soviet military justice bodies in Ukraine in 1939–1942 and the features of their transformation from the beginning of World War II.

The dissertation for the first time systematizes scientific studies related to the problem of military justice formation and development, and introduces hitherto unknown archival documents related to the study subject to the scientific use. The study provides author's version of «military justice» concept formulated for the first time and the constituents of its system in the context of the conceptual provisions of the legislation of the investigated period. Determined periods and the peculiarities of formation and development of military justice in Ukraine in the pre-war period, as well as the stages of its transformation with the beginning of World War II. Discovered features of repressive and punitive operations of the military justice bodies in the western regions of Ukraine in 1939.

Disclosed system and organization of the Soviet military justice bodies in the territory of Ukraine in 1939–1942. Characterized their objectives and activity directions. Performed the reconstruction of the historical and legal phenomena, as well as military and political events that influenced the formation of military justice in the analyzed period. Covered the procedural peculiarities of justice and procedural features of investigation of criminal cases, and their consideration in military courts in peacetime and wartime.

Author provides historical and legal evaluation of the activities of Soviet military justice bodies in Ukraine in 1939–1942, as well as the assessment of peculiarities of criminal and legal qualification of crimes in military tribunals.

Object of research are the public relations arising in the process of organization and activity of the military justice institution.

Subject of research – the historical and legal basis of the formation of Soviet military justice bodies in the territory of Ukraine in 1939–1942.

The dissertation work uses general scientific and special methods of scientific research. The general scientific methods used include dialectical, historical, comparative-historical, functional analysis, system-structural analysis; special scientific methods include historical and legal, comparative legal, formal and legal, logical, systematic and other methods through which the various aspects of the object of study has been analyzed and systematized, and the scientific substantiation of the issues that are submitted for protection was given.

Results and provisions of the research allow to fill the gaps in the historical and legal science in regard to law-making processes that affected the formation, organization and activities of the Soviet military justice bodies in the territory of Ukraine in 1939–1942. The scientific achievements obtained may be used for further research. Results of the study, provided a critical analysis of the relevant historical experience, can be taken into account in the course of reforming the law enforcement bodies and military organization which is relevant in the period of so-called «hybrid» war against Ukraine. Materials of the study can also be used in the learning process, particularly in higher education institutions, in the study course in the history of state and law, as well as in military and specialized educational institutions.

Keywords: military justice, military tribunals, military prosecutors, military judgment, military court proceedings, military jurisdiction.